

26. Deny J., Tryjarski E. "Histoire du sage Hikar" dans la version arménokiptchak. Rocznik Orientalistyczny. 1964. Vol. 27. No. 2. P. 7-61. [in Polish].

27. Kudasov S. Armyan zhazuly kypshak eskertkishi "Dana Hikar" sozinin tili [Kipchak monument with Armenian inscription «Dana Hikar» language: textbook] (Science, Almaty, 1990, 120 p.) [in Kazakh].

Information about the authors:

Жиембай Бибигуль Сауровна – Ph.D., түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Қосыбаев Мирас Махмедунұлы – Ph.D., түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Мейрамбекова Лязат Касымовна – Ph.D., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Zhiembai Bibigul Saurovna – Ph.D., Associate Professor of the Department of Turkology of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kosybaev Miras Makhmedunovich – PhD, Associate Professor of the Department of Turkology of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Meirambekova Lyazat Kasymovna – Ph.D., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Қ.К. Кенжалин¹

Г.А. Бегимова^{2*}

Б.Р. Құлжанова³

^{1,2}Д.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Мәмлүк қыпшақтары мәтіндерінде өсімдік атауларының берілуі («Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегі негізінде)

Аңдатпа. Мақаланың зерттеу нысаны ретінде белгілі «Китаб-и межму-и тержу-ман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегі алынды. Қазақстандық ғылыми оқырмандар бұл еңбекпен таныс деп айта алмаймыз. Бұл еңбектің тарихи маңызы зор. Мәмлүк қыпшақтарының тілінен ғана емес, тарихи-саяси жағдайлардан да мол ақпарат береді. «Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» кітабы тарихи салыстырмалы тіл білімінің зерттеуіне, лексика-семантикалық өрістерді анықтауда, дыбыстардың дамуын танытуда, тарихи грамматиканы түсіндіруде таптырмас дереккөз. Еңбекке бір мақаланың көлемінде талдау жасау мүмкін емес. Мақалада кітапта берілген өсімдік атаулары зерттеледі. Фитонимдердің ішінде бау-бақша өсімдіктері, ағаш атаулары, шөптер мен техникалық дақылдар кездеседі. Көне қыпшақ тіліндегі кейбір өсімдік атаулары ешқандай өзгеріссіз қазақ тілінде сақталған. Қазақ тілінде кездеспейтін, аударманың көмегімен түсіндірілетін атаулар да кездеседі. Сөздерде мағына ғана емес, тарихи ақпараттар да сақталады. Бұл тұрғыдан алғанда тарихи мәтіндерді зерттеу өзекті тақырып саналады.

Түйін сөздер: мәмлүк қыпшақтарының тілі, ағаш атаулары, өсімдік атаулары, бақша өсімдіктері, қазіргі қазақ тілі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6887/2022-141-4-217-224>

Редакцияға түсті: 10.02.2022 / Қабылданды: 12.09.2022

Кіріспе

Қыпшақ мәтіндерінің тарихи маңызы. Қыпшақ мәтіндері дегенде бәрімізге белгілі «Кодекс куманикус», «Мәмлүк қыпшақтарының жазба ескерткіштері», «Армян колониясы жазба ескерткіштері» ойымызға оралады. Ескі қыпшақ тілінің бұл үлгілері XIII және XIV ғасыр жәдігерлеріне тиесілі. Бүгінгі күнге дейін сақталған бұл ескерткіштер бізге тіл білімінің барлық

саласына жүк боларлық деректер беріп отыр. Солардың бірі - «Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегі. Бұл Мысырдағы арабтарға түрік тілін үйрету үшін жазылған еңбек. Кітаптың бірінші және екінші бөліктерінде 1597 түрік сөздері зат есім, етістіктер тақырып ретінде, 1674 түрік сөздері грамматика бөлімінде бірнеше мағынаға ие сөздер бар. Етістіктер қимылдың пайда болу ретіне, оның жақын мағынасына немесе қарама-қайшылығына қарай келтірілген.

Мұны қазіргі кезде қолданылып жүрген сөздік қорын оқыту әдістемесі деп айтуға болады. Кітаптың тағы бір ерекшелігі - оның басқа саладағы кітаптарда кездеспейтін мазмұны бар. Кітапта сол салада жазылған басқа түркілік оқу кітаптарындағы сияқты жаргон сөздер де бар.

Бұл еңбектің жазылу тарихына келетін болсақ, ол Мысырдағы мәмлүктер билігінің орнауымен тығыз байланысты. Түсіндірме сөздікте мәмлүктер көне түркі халықтырының бірі деп көрсетілген [1, 302 б.]. Мәмлүк – араб сөзі. Ол сөздің мән-мағынасына келетін болсақ, қазақ тіліндегі көнерген сөздердің түсіндірме сөздігінде ақ құл, мемлекеттің құлы деген мағына берген [2, 211 б.]. Егер бұл сөз адамға қатысты қолданылса, мұсылман мемлекеттерінде, негізінен, әскери және әкімшілік міндетті атқарған құл немесе азаттық алған адам деген мағынада жұмсалады. Орта ғасырларда мұсылман елдері құлдарды жауынгер ретінде пайдаланды. Мәмлүктер жиі көтеріліс жасап, билікті қолға алып отырған. Осылайша, Мысыр пен Сирияға Қара теңіз және Балқан арқылы жалдамалылар ретінде келген қыпшақтар уақыт өте келе билікті басып алып, Египетте мәмлүк-қыпшақ әулетін құра алады.

Мәмлүк сұлтандары мен олардың арасында араб тілін білетіндері болды, бірақ арабша оқымайтын. Қыпшақ тілінде сөйледі. Сол үшін де қыпшақ тілінің маңыздылығы артып, тілді көпшілікке үйрету үшін араб және қыпшақ тілдері арасында бірқатар грамматикалық кітаптар мен сөздіктер жасалды. Бұл мәмлүк мемлекетінің билеушілері қыпшақ екенін және халықтың көп бөлігі араб тілін білетіндігін білдіреді. Қыпшақ-араб сөздіктері мен грамматикалық еңбектері келісімді қамтамасыз ету үшін жасалды, алайда көпшілік араб тілін білетіндіктен, билеушілер қыпшақ тілінде сөйлейді және қыпшақ тілін үйренуге ұмтылыс жасалды. Бұл еңбек тарихи кезеңдегі жағдаяттар туралы дерек беріп қана қоймай, тіл білімі үшін де маңызды дереккөз бола алады.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында тіл тарихына тоқталып, тарихи салыстырмалы, диахронды және синхронды талдау, саралау, жүйелеу, сипаттау әдістері қолданылды.

Талқылау

«Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» еңбегінің тілі және өсімдік атауларының берілуі. Бәрімізге белгілі болғандай қыпшақ тілі түркі тілдерінің батыс тобына кіретін ескі диалект болып табылады. Ерте кезеңнен Қара теңіздің шығысына дейін көшкен қыпшақтар ескі батыс топтық түркі тілдерінің солтүстік тармағын қалыптастырып үлгерген. Қыпшақ тілі 1250-1517 аралығында өмір сүрген Мәмлүк мемлекетіне де әсер етпей қойған жоқ. Түрік текті сұлтандардың билік басына келуіне, билік өкілдерінің түркілерден болуына байланысты қыпшақ тіліне қызығушылық артты. Арабтарға қыпшақ тілін үйрететін кітаптар жазылған екен. Қыпшақ тілінде басқа салаларға қатысты жазылған еңбектер де сұранысқа ие болған. Араб және парсы тілдеріндегі сұранысқа ие тақырыптардағы кітаптарға аударма жасалған.

Арабтарға қыпшақ тілін үйрету үшін жазылған еңбектің бірегейі «Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» екенін жоғарыда атап өттік. Мартин Теодор Хоутсманың айтуы бойынша бұл еңбек мұсылманша жыл санауының 643 жылы 28 қаңтарында яғни 1245 жылы жазылған. Сонымен қоса Мартин Теодор Хоутсманың пікірін ескерген кейінгі зерттеушілер де осы күнді қайталап көрсетуде. Алайда Барбара Флемнинг бұл күннің 1343 жыл деп өзгертілуі керек екендігін алға тартуда [3, 5 б.]. Мәтінді мұқият зерттеу автордың аты мен мәнін анықтауға мүмкіндік берді. Халил бин Мухаммад бин Йусуф Әл-Кунави: «бұл түркі-араб сөздігі емес, түркі яғни қыпшақ тіліндегі «таза» араб оқулығы» - деп жазады. Ол пайдаланушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін

адамдардың делдалынсыз қарым-қатынас жасай алуға бағытталған [4, 5 б.]. Оқу құралы қыпшақ фонетикасы бойынша нұсқаулықты, грамматиканы және бұрын біреу жасаған араб-түркі сөздігінен тұрады. Автор қыпшақ және түрікмен тілдерін, кейбір диалектілерді, парсы және басқа тілдермен байланысын ажыратады. Лексикалық қоры 1800-ден астам сөзді қамтыды. Соның ішінен мысал келтірсек, *kazak* сөзі «бойдақ, еркін адам, қазақ» мағынасын және *yarmak* арабша *dirham* мағынасын берген [4, 5 б.]. Мұнда бүкіл қолжазбаның түрлі-түсті факсимилесі, транслитерация, қалыпқа келтіру, түркі бөлігінің транскрипциясы мен аудармасы және жалпы қолжазбалар, оның ішінде моңғол бөлігі берілген. «Аудармашы кітабының» мәні, құрастырушының еңбегі және құрылым принциптері кіріспеде ашылған. Мұны талдап тану әсіресе мәмлүк қыпшақтарының тілі бойынша ақпараттарымызды байытады. Сөздік негізінде тіл білімінің барлық саласына қатысты деректер беруге болады. Мысалы, сөздіктегі сөздерді зерттеу арқылы тілдің дыбыс жүйесі, грамматикалық категориялар, лексикалық бірліктер жөнінде нақты қорытындылар жасауға болады. Қыпшақ тіліндегі грамматикалық категориялардың қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері бар. Дегенмен лексикалық қор тұрғысынан алғанда қазіргі қазақ тіліне жақын келеді. Сөздікте араб, парсы және Еуропа тілдерінен енген сөздер тобы да бар.

Өсімдіктер дүниесі де табиғаттың құрамдас бөлшегі. Тілді адаммен байланысты, оның санасымен, ойлау жүйесімен және халықтың рухани әлеміне қатысты зерделеу – қазіргі тіл біліміндегі басым бағыттың бірі. Түркі тілдерінде ерте кезден қолданыс тапқан өсімдіктер, олардың пайдалы қасиеттері жөніндегі мәліметтер тілдік бірліктер ретінде сөздіктерде таңбаланып, сөздік қорға еніп, халық танымында маңызды орын алып, бүгінгі ұрпаққа жетіп отыр. Еңбекте біршама өсімдік атаулары кездеседі. Олардың бүгінгі күнге дейін қолданыста болуы, сөзжасамға белсенді қатысуы сол лексикалық бірліктердің төлтума екендігін дәлелдейді.

Ә.Қайдар этнолингвистикалық тұрғыдан өсімдіктерге қатысты ұғым-түсініктерді ағаштар, бұталар, шөптер мен шөптесіндер, қурайлар, гүлді, шешекті шөптер, дәнді дақылдар, техникалық дақылдар, бау-бақша, жеміс-жидектер және өсімдік дүниесіне қатысты ұғымдар деп жіктейді. Ғалымның «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінде аталған өсімдік атауларының топтары ғылымдық емес, халықтық принцип бойынша топтастырылған.

Бау-бақша, көкөніс атаулары сөздікте біршама берілген. Еңбекте «*burch*» - бұрыш сөзі кездеседі [4, 562 б.]. Бұл сөз парсы тіліндегі «мурч» сөзінен шығып, қызыл, қара түсті болып, асқа ащы дәм кіргізетін өсімдік атауын білдіреді [5, 59 б.]. Ескі ескерткіште қазіргідей қолданыста екендігін ескерсек, бұл сөздің әдеби нормалануы да сол кезеңде іске асқан.

Сонымен бірге «*kabak*» - қабақ сөзі берілген [4, 574 б.]. Қабақ – біржылдық мәдени өсімдік әрі бақша дақылы ретінде қарастырылады. Қазақ тілінде оны асқабақ деп те атайды. Асқабақ тұқымдастары бір және көпжылдық шөптесін өсімдіктерге жатады.

Асқабақ тұқымдастарына жататын бақша өсімдіктерінің бірі – қарбыз. «*Karuz*» - қарбыз [4, 575 б.]. Ол біржылдық өсімдік. Гүлі ақ-сары келеді, тармақталып, жерге жайылып өседі. Сыртқы пішіні дөңгелек келеді, кейде сопақша болады. Жазы ұзақ әрі ыстық жерлерде дәстүрлі түрде өсіреді. Халық арасында оның түрі мен дәміне байланысты ақала қарбыз, қара қарбыз, қара ала қарбыз сияқты атаулары қолданыста жүр. Оның біршама емдік қасиеттері белгілі.

Дәл осы қатарда «*burchak*» сөзін де атап өтуге болады [4, 562 б.]. Дәні домалақ келетін жабайы әрі мәдени өсімдіктер атауы және оның дәнінің аты. Бұршақ – өте ертеден келе жатқан бағалы дақыл және оның дәні шар тәріздес келеді [6.539]. Қазіргі қазақ тілінде бұршақтың азықтық дақылын «асбұршақ» деп те атайды. Келесі бір тобы тас бұршақ, ақ бұршақ, ат бұршақ, үрме бұршақ деп аталатын түрлері. Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде ноқат, маш деп аталатын

түрлері де өсіріледі. Дегенмен бұршақ қазақ халқының тағам мәзіріне ХХ ғасырдың бірінші жартысынан бастап қана енгенін айтып өтуіміз керек. Бұршақ тұқымдастарына қатысты «merzhimak» сөзі де берілген [4, 579 б.]. Жасымық деген мағынаны береді. Суыққа төзімді, ылғал сүйгіш біржылдық шөптесін өсімдік.

Еңбете аталған тағы бір бақша өсімдігі - «keshur» [4, 571 б.]. Бұл сәбіз дегенді білдіреді. Сәбіз – шатыршагүлдер тұқымдасына енетін, бір-екі жылдық немесе көпжылдық болып келетін шөптесін өсімдіктер туысы. Барлық жерде өнімді өсетін, тамыр жемісті өсімдік. Бұл өсімдіктің көне қыпшақ тіліндегі атауы қазіргі қазақ тілінде жоқ. Тіліміздегі сәбіз сөзі парсы тілінен енген. Парсы тілде бұл сөз сәбіз мағынасын бермейді. Жалпы көкөніс өнімдерін атайтын жалпылама атау.

Өсімдіктер саласында гүл-шешектер ауқымды орын алады. Гүл мағынасында «chichak» сөзі сөздікте қолданылған [4, 564 б.]. Көне түркі тілінде «шешек» сөзі түрлі-түсті, жұпар иісті гүлдерді атауда қолданылған. Мұны М.Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде кездесуінен де көруге болады. Қазіргі қазақ тілінде «бәйшешек» деп қар еріп кетісімен шығатын алғашқы гүлді атайды. Сонымен қатар «шешек атты» деп ағаштың гүлдеуін айтса, «шешексіз» сөзі гүлдемейтін, жеміс бермейтін деген ауыспалы мағынада қолданылады. Қазіргі түрік тілінде «сішек» гүл деген мағына беріп, қазақ тілімен салыстырғанда бұл бірлік белсенді қолданыс тапқан. Дегенмен «гүл» сөзі ескі қазақ тілінде қолданыста болмады деуге болмайды. Себебі аталған еңбекте «gulban» сөзі гүл бұтасы мағынасында қолданылған. Бұл сөздің қатысуымен бір топ кісі есімдері де жасалған. «Китаб-имежму-и-тержуман-и-турки веажеми ве мугали» еңбегінде «Gulbahar, Gulchichak, Gulnar» сияқты кісі есімдері кездеседі. «Гүл» - гүл өсімдіктерінің жалпы атауы ретінде қолданылады [6, 536 б.]. Ұлт тілінде гүл сөзінің негіз болуымен ақгүл, бөртегүл, зәмбілгүл, қырмызыгүл, наурызгүл, інжугүл сияқты гүлді өсімдік атаулары жасалған. Жоғарыда

талданған екі лексикалық бірлікті тіліміздегі синонимдік қатар деуге болады.

Ағаш атауы ретінде «inchir» сөзі кездеседі [4, 568 б.]. Інжір өсімдігі мың дертке дауа десек болады. Ол жүрек ауруы, тамақ ауруы, кеудеге суық тию, бүйрек, қан тамырлары ауруларын, тағы басқа дерттерге ем болып табылады. Сондай-ақ денеге у таралуына қарсы емдік қасиеті халық арасында танымал. Биіктігі 4-8 метр аралығында болатын жеміс ағашы және жемісінің атауы.

Сөздікте алмұрт атауын білдіретін «kertma», «armut» сөздері кездеседі [4, 571 б.]. Алмұрт көбінесе оңтүстіктік аймақтарда таралған жеміс ағашы және сүйірлеу келетін сол ағаштың жемісінің атауы.

«Kogan» - қараөрік немесе алхоры деп аталады [4, 571 б.]. Ол биіктігі орташа келетін жеміс ағашы. Сонымен қоса қара түсті, сүйекті жемісі де қараөрік аталады.

«Kaıun» - қайың [4, 576 б.]. Ақ, кейде қызыл қабықты, жүрекше пішінді жапырақты ағаш атауы. Қайың ағашы түсіне, сыртындағы қабығына, бойына қарай жіктеліп, әртүрлі аталуы да мүмкін. Ғылыми еңбектерде олардың түрі көптеп аталғанымен, халық білімінде қотыр қайың, түкті қайың, ақ қайың деп аталатын үш түрі ажыратылады екен. Халық емшілігінде қайыңның шырыны, тозы, жапырағы, гүлі, бүрі секілді бөліктері пайдаланылған. Осыған байланысты туындағын ұғымның бірі – қайың сауу [7, 523 б.]. Қайың сауу – көктем мезгілінде, қайың бұр жарған шақта оның діңінен сөл тәрізді сұйықтықты арнайы тәсілмен алу. «Қайың сауған, ел ауған» деген тіркес халық тарихындағы қиын кезеңде, жұтта қайың шырынын талғажау еткендігін білдірсе керек.

«Koz» - грек жаңғағы [4, 577 б.]. Оңтүстік аумақтарда өсетін, жалпақ жапырақты келетін жеміс ағашы. Жаңғақ тұқымының сырты сүйекті болып келеді. Оның ағашы мен жемісі де бірдей жаңғақ аталады. Жаңғақ дәнін тұрақты пайдалану пайдалы болып келеді. Оның емдік қасиеті мол. Жаңғақты піспей тұрып та, піскен соң да пайдаланады. Тіпті жапырағы мен бұтасын да қайнатып емдік мақсатта тұтынады.

«Nar» - анар [4, 580 б.]. Анар – бұталы жеміс ағашы. Осы ағашқа өніп шығатын қабығы қалың, дәмі қышқыл, шырынды жемістің де атауы. Анар сөзі қазақ тіліне парсы тілінен енген. Анар тек жеміс ретінде пайдаланылды деп айта алмаймыз. Бұрынғы уақытта қазақ қолөнершілері анар қабығын суға қайнатып қызыз түс шығаратын болған. Қызыл түсті тері, мата, жүн және жіптерді бояу үшін қолданған.

Сонымен бірге ағашқа қатысты ұғымдардан тур - ағаш тамыры, түбірі сөзі кездеседі [4, 590 б.]. Ағаш тамыры деп өсімдіктердің өсіп-өнуіне, бойына ылғал жинап, жерден қажетті қоректі алып, оны сіңіруіне, ағаштың өзін, діңін тік ұстап тұру үшін қажетті жер астындағы бөлшегін атайды [6, 548 б.]. Еңбектегі «agash» сөзі өзгеріссіз, қазіргі қазақ тіліндегі дыбысталуына, мағынасына сәйкес қолданыста болған. Сонымен бірге ағашқа қатысты «butak» сөзіне де дәл осындай сипаттама беруге болады [4, 562 б.]. Бұл сөз бұтақ мағынасын береді.

Шөптер түркі мәдениетінде маңызды орын алады. Мысалы, «kendir» - кеңдір [4, 571 б.]. Биіктігі 2-3 метрдей келетін жабайы әрі мәдени өсімдік. Бұл өсімдік арқан есуге пайдаланылған. Дәстүрлі шаруашылықта кеңдір сабағын қурағанда жинап алады. Жоғары сапалы талшықтардан мата тоқу үшін жіп иіріледі. Арқан дәстүрлі тәсілмен ұзын етіп иіріледі. «Жыңғылмен мал айдама, кеңдірмен мал байлама» деген тыйымға қарағанда кеңдір арқанмен мал байламайды. Себебі кеңдірге сутисе ісініп, қатайып, малдың денесін қажайды. Кеңдір тек өсімдік атауы емес. Кеңдірдің кең қолданыста болуына байланысты малдың жүнінен иірілген арқан-баулардан айыру үшін, өсімдік талшығынан жасалған бұйымдардың анықтаушы атауы болып қалыптасып кетті.

Еңбекте бірнеше техникалық дақыл атаулары да кездеседі. Мысалы, «tamuk» - мақта [4, 579 б.]. Сабақтарында қауашақты ақ ұлпа, үлпілдек талшық өсетін техникалық дақылды мақта деп атаймыз. Мақта талшығы ыстық жерлерде ерте заманнан белгілі болып, ақ ұлпаны жинау игеріліп, бұл өсімдікті

қолдан егу іске асырылған [8, 269 б.]. Қазіргі қазақ тілінде «мамық» сөзі бар. Бұл сын есім ретінде ақ ұлпа мақтаның сынын сипаттай алады. Бұл сөз бен көне қыпшақ тіліндегі атау тұлғасының арасында семантикалық байланыс бары сөзсіз.

Tuturgan - күріш [4, 590 б.]. Тамаққа пайдалану үшін өсірілетін, суды көп мөлшерде қажет ететін дәнді дақыл. Күріш қасиетті саналады. Ол ел арасындағы күріштің шығу тегін пайғамбардың түсіп қалған тісімен байланыстырудан туған наным.

Нәтижелер

Талданған фитонимдер ішінде қазіргі қазақ тілінде сақталғандары, фонетикалық тұрғыдан өзгергендері және тілімізде сақталмаған атаулар да кездеседі. Оларды салыстыра қарау үшін төмендегі 1, 2 және 3-ші кестелерге қарауға болады.

1 кесте. Қазақ тілінде өзгеріссіз сақталған мәмлүк қыпшақтары тіліндегі фитонимдер

Мәмлүк қыпшақтары тілінде	Қазіргі қазақ тілінде
agash	ағаш
burchak	бұршақ
butak	бұтақ
inchir	інжір
kabak	қабак (асқабак)
kendir	кеңдір

2 кесте. Қазақ тілінде фонетикалық өзгерістер негізінде сақталған мәмлүк қыпшақтары тіліндегі фитонимдер

Мәмлүк қыпшақтары тілінде	Қазіргі қазақ тілінде
burch	бұрыш
karpyz	қарбыз
chichak	шешек
armut	алмұрт
kaiyn	қайың
nar	анар

3 кесте. Қазақ тілінде кездеспейтін мәмлүк қыпшақтыры тіліндегі фитонимдер

Мәмлүк қыпшақтары тілінде	Қазіргі қазақ тілінде
keshur	сәбіз
kertma	алмұрт
kogan	қараөрік
koz	грек жаңғағы
tuturgan	күріш
merzhimak	жасымық

Кестеде берілген атаулардан басқа қазақ тілінде сақталып, бірақ мағынасы өзгерген сөздер де кездеседі. Мысалы, «тур» сөзі сөздікте ағаш тамыры деп көрсетілсе, қазіргі қазақ тілінде «түп», «ағаштың түбі» деп кесілген ағаштың жерде қалған түбін, жерге бекінген жерін атайды. Сондай-ақ «matuk» сөзі сөздікте мақта деп көрсетілген. Қазіргі қазақ тілінде «мамық» сөзі зат есім және сын есім ретінде қолданылады. Зат есім ретінде құстың жүні, құстың үлпілдеген ұлпа жүні атауын білдіреді. Сын есім ретінде жұмсақ, жұп-жұмсақ, мақтадай деген секілді қасиетін атайды.

Әдетте өсімдік пен оның жеміс-жидегі, дәні, тұқымы бір-ақ атпен аталатындығы белгілі. Дегенмен өсімдік және оның тамыры, жеміс-жидегі үнемі бір атпен атала бермейді. Кей өсімдіктер алғашқыда басқа атаумен, өсіп жетілгенде басқа атаумен аталып жатады. Бір өсімдік халық арасында түрліше аталуы

да мүмкін [9, 40-42 б.]. Бұлар қазақ тіліндегі өсімдік атауларына тән ерекшеліктер. Жоғарыда көне қыпшақ сөздігінен келтірілген мысалдар негізіндегі талдау да бұл ерекшеліктерді көрсетіп отыр.

Қорытынды

Сөздердің мағынасын тану тіл білімі үшін маңызды міндет. Бұл жөнінде Қ.Жұбанов тілді идеологияның біріретінде атап, тілдесөздік қор ертеден қалыптасатындығын, талай мағынаны ішінде сақтайтынын айтқан [10, 96 б.]. Қазіргі тіл білімінде өсімдік атаулары мен олардың қолданысы, халық дүниетанымындағы рөлі мен қызметін зерттеу өзекті тақырып болып отыр. Қазақ тіліндегі фитонимдерді зерттеу бойынша монографиялар мен мақалалар жарық көренімен, біз зерттеу нысаны еткен көне қыпшақтар тіліндегі өсімдік дүниесіне қатысты атаулар зерттелмеп еді. Фитонимдік тілдік бірліктердің таңбалық сипатын халқымыздың дәстүр-салттарымен, ырым-тыйымдарымен, діни танымымен байланыстыра зерттеу жүргізу арқылы тіл мен таным сабақтастығын көре аламыз.

Қаржыландыру

Аталған мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен АР08855980 «Қазақ тілінің тарихи сөздігі» атты гранттық жоба аясында жазылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014 – 728 б.
2. Қайыржан К. Сөз - сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: «Өнер», 2013. – 480 б.
3. Toparlı R. Çögenli S. Nevzat H.Y. Kitab-i mecmü-i türki ve acemi ve mugali. – Ankara, 2000. – 165 s.
4. Гаркавец А.Н. Китаб-и Маджму-и Тарджуман-и Турки ва Аджами ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави. – Алматы: Баур, 2019. – 600 с.
5. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2017. – 658 б.
6. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: «Сардар», 2013. – 608 б.

7. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. – Алматы, 2017. – 856 б.
8. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. – Алматы, 2017. - 832 б.
9. Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 161 б.
10. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 2010. – 608 б.

К.К. Кенжалин¹, Г.А. Бегимова², Б.Р. Құлжанова³

^{1,2} Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Интерпретация названий растений в текстах мамлюкских кипчаков (на основе труда «Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали»)

Аннотация. Объектом исследования статьи стал известный труд «Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали». Нельзя сказать, что казахстанские научные читатели знакомы с этой работой. Этот труд имеет большое историческое значение, в нем дана обширная информация не только из языка мамлюкских кипчаков, но и из историко-политических ситуаций. Книга «Китаб-и межму-и тержуман-и турки ве ажеми ве мугали» является незаменимым источником для изучения исторической сравнительной лингвистики, выявления лексико-семантических полей, демонстрации развития звуков, объяснения исторической грамматики. Произвести анализ труда в объеме одной статьи невозможно. Исследуются названия растений, приведенные в книге. Среди фитонимов встречаются садовые растения, названия деревьев, травы и технические культуры. Некоторые названия растений на древне-кипчакском языке сохранились на казахском языке без каких-либо изменений. Есть названия, которые не встречаются в казахском языке, а интерпретируются с помощью перевода. В словах сохраняются не только смысл, но и историческая информация. С этой точки зрения изучение исторических текстов является актуальной темой.
Ключевые слова: язык мамлюкских кипчаков, названия деревьев, названия растений, садовые растения, современный казахский язык.

К.К. Kenzhalin¹, G.A. Begimova², B.R. Kulzhanova³

^{1,2} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Assigning the names of plants in the texts of the Mamluk Kipchaks (based on the work («Kitab-i mecmu-i Tercuman-i Turki ve acemi ve mugali»)

Abstract. The research object of the article is the well-known work «Kitab-i mecmu-i Tercuman-i Turki ve acemi ve mugali». It is impossible to say that Kazakhstani scientific readers are familiar with this work. This work has great historical significance. It provides a lot of information not only from the language of the Mamluk Kipchaks, but also from the historical and political situations. The book «Kitab-i mecmu-i Tercuman-i Turki ve acemi ve mugali» is an invaluable source in the study of historical-comparative linguistics, the definition of lexico-semantic fields, the development of sounds, and the interpretation of historical grammar. It is impossible to carry out an analysis of work in the scope of one article. The article explores the names of plants listed in the book. Phytonyms include garden plants, tree names, grasses, and industrial crops. Some plant names of the ancient Kipchak language are preserved in the Kazakh language without any changes. There are also names that are not found in the Kazakh language, which are interpreted with the help of translation. Words retain not only meaning but also historical information. In this regard, the study of historical texts is a topical issue.

Keywords: Mamluk Kipchak language, tree names, plant names, garden plants, modern Kazakh language.